

Field : Islamic Sciences

Type : Review Article

Recieved: 13.03.2016 - Accepted: 21.06.2016

Mu'tezile'nin Günümüzdeki Durumu

Murat AKIN

Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Zonguldak, TÜRKİYE

E-posta: makin119@hotmail.co.uk

Öz

İslam düşüncesinin teşekkül sürecinde ortaya çıkan ve inanç prensiplerini akli ilkelerle temellendiren Mu'tezile ekolü, özellikle akılcı ve eleştirel bir yöntem uygulaması sebebiyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Diğer din ve medeniyetlerle karşılaşma sürecinde ortaya çıkıp entelektüel bir mücadelede bulunması da ayrı bir önem arz etmektedir. Ayrıca içerisinde farklı fikri eğilimleri ve dini görüşleri bulundurması da önemli özelliklerinden biridir. Tebliğimizde; bu gün bir mezhep olarak Mu'tezile ismiyle bir ekol olmasa da bunların görüşlerini savunan insanların bulunduğu bir takım verilerle delillendirilecektir. Özellikle modernist düşünce ile karşılaştırıldığında aralarında benzerliklere dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Basra, Bağdat, kalam

Current Position of Mutazilite

Abstract

With rational principles, particularly with a flowing and critical process the Mutazile philosophy which was born during the institutional period of Islam has attracted great attention. Another importance is its intellectual confrontation during its meeting with other faiths and civilisations. Having different tendencies and religious views is also another feature which can't be overlooked. Although such a philosophical sect named Mutazile does not exist in this day and age this thesis aims to prove the existence of people who defend its teaching with evidence and data. It will also draw attention to similarities when compared with modern ways of thought.

Keywords: Mutazilite, Basra, Baghdad, kalam

Mu'tezile'nin Tarihi Süreci

Mu'tezile'nin günümüzdeki durumunun daha iyi anlaşılabilmesi için, tarihi sürecini kısaca hatırlamak faydalı olacaktır. Mu'tezile'nin bir ekol olarak ortaya çıktığı tarih net olarak bilinmemekle beraber bazı tarihî verilere dayanarak bir takım yorumlar yapılmıştır. Bu konuda bilinen en meşhur bilgi; ekolün ilk defa Basra'da Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)'nin Hasan el-Basrî'nin meclisinden ayrılmasıyla ilgili olanıdır. Hasan el-Basrî 110/728 yılında vefat ettiğine ve onun öğrencisi olan Vâsıl b. Atâ da 80/699 tarihinde doğduğuna göre, Hasan el-Basrî'nin meclisinden ayrılarak böyle bir ekolü kurması II/VIII. asrın başlarında olduğu muhtemeldir. (İbn Hallikân, 1948:I/355; Işık, 1967:50)

Basra'da doğan Mu'tezile kısa bir sürede toplumun her kesiminde etkin olmayı başardı. Emevîler döneminde onların fikirlerinden etkilenen halifeler oldu. Özellikle Emevîlerin son halifelerinden olan Yezîd b. Velid (ö. 126/743) ve Mervan b. Muhammed (ö. 127-132/744-749) bu ekolün fikirlerini kabul etmişlerdi. (Yaltkaya, 1930:6) Bu durum Mu'tezile'nin Emevîlerin son döneminden itibaren güçlenmeye başladığını göstermektedir. Ancak asıl iktidarda oldukları zaman Abbâsîler dönemi olacaktır.

Emevî devleti yıkılıp yerine Abbâsîler kurulunca Mu'tezile'nin durumunda önemli değişimler oldu. Bizzat halifeler tarafından benimsenen bir mezhep konumuna geldi. H. 198-232, M. 813-846 yılları arası Mu'tezile'nin altın çağı oldu. (Bozkurt, 2002:81) Yine özellikle Me'mûn (ö. 218/833) gibi önemli bir halifenin Mu'tezile'yi resmi mezhep olarak kabul etmesi, Mu'tezilî fikirlerin hızlıca yayılmasına imkân sağladı. (Çubukçu, 1964:52) Bu devirde ve hemen takip eden süreçte Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849), Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825), en-Nazzâm (ö. 231/849), Câhız (ö. 255/868) ve Cübbâî (ö. 303/915) gibi âlimler söz sahibi oldular.

Zamanla Mu'tezile ekolü, Abbâsîler devrinde Basra (Basrîyyun) ve Bağdat (Bağdadîyyun) ekolleri olarak iki kola ayrılmıştır. (Malatî, 1968:30) Mu'tezile kelâmı iki ana damardan beslenerek gün yüzüne çıkmıştır. Mu'tezile'ye mensup âlimler yetiştikleri ilim çevresine göre Basra ekolü ve Bağdat ekolü olarak isimlendirilmişlerdir. Mu'tezile kelâm ekolü aslında Vâsıl b. Atâ'nın hocası Hasan el-Basrî'nin ders halkasından ayrılmasıyla Basra'da doğmuş ve orada gelişmeye başlamıştı. Basra'da gelişmesini sürdürürken kısa bir süre sonra bu ekol Bişr b. el-Mu'temir tarafından Bağdat'ta da teşekkül ettirildi. (İbnu'l-Murtezâ, 2009:3)

Me'mûn ilk defa 212/827 yılında Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrini resmen kabul etti. (Işık, 1967:61) Kısa bir süre sonra Müslümanları bu fikri kabule zorlaması ve bu konuda bazı âlimleri sorguya çekmesi İslam tarihinde ilk defa "mihne" adı verilen bir devrin başlamasına sebep oldu. (Söylemez, 2012:10) Sorguya çekilen âlimlerin başında Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) geliyordu. Ahmed b. Hanbel, Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini kabul etmemesinden dolayı bir takım işkencelere maruz kalmış, her sorgu sırasında kırbaçlanmak suretiyle yirmi sekiz ay devam eden bu durum ancak Mütevekkil (ö. 247/861)'in hilafeti ile son bulmuştu. (Cârullâh, 1990:178)

Halife Me'mûn döneminden sonra halifeliğe geçen Mu'tasım (ö. 218/833) da Me'mûn'un yöntemini uyguladı, hatta devletin en yüksek kademelerine Mu'tezilî şahısları getirdi. Daha sonra halifeliği devralan Vâsık (ö. 232/846) döneminde Mu'tezile zirveye çıkmıştı. Vâsık'ın vefatı ve Mütevekkil'in hilafete geçmesiyle Mu'tezile'nin parlak devri sona ermiş ve böylece çöküş devri başlamıştı. (Cârullâh, 1990:188)

Özellikle Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935) gibi bir ilim adamının Mu'tezile'den ayrılıp sünî bir sistem olan Eş'arî'liği kurması, Mu'tezile için ağır bir durum olmuştur. (İbn Hallikân, 1948:I/446) Bundan sonra Mu'tezile zaman zaman varlığını hissettirmeye çalışsa da eski etkisini gösterememiştir. Özellikle mihne dönemindeki uygulamaları neticesinde ilmî etkinlikleri azalmış ve halkın nazarında itibarları kaybolmuştu.

Mu'tezile'nin Günümüzdeki Durumu

Nassın yanında akli da önemseyen Mu'tezile'nin yöntemleri uzun bir müddet dikkate alınmadı. Bu durum orta çağda entellektüel durgunluk olarak devam etti. Batı toplumu on yedinci yüzyılda bir toparlama yaşarken Müslümanlar bunu geciktirdiler. Fakat on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Hindistan, Mısır ve İstanbul gibi merkezlerde “her alanda yapılan yeniliklerin dini alanda da yapılması” gerektiğini söyleyen yenilikçi hareketleri ortaya çıktı.

Tarihi sürece bakıldığında bu yenilikçi hareketler, ilk olarak Hint-Pakistan alt kıtasında, Şah Veliyullah (ö. 1176-1762) ve “Mu'tezile'nin Hint kültürüne yakınlığını” ifade eden Ubeydullah el-Hindî (ö. 1363 1944) tarafından gerçekleşmiştir. Daha sonra bu bölgede Mu'tezile'nin fikirlerini sıkça dillendiren Seyyid Ahmet Han (ö. 1316/1898) ve Seyyid Emir Ali (ö. 1347/1928) gibi kişileri görmekteyiz. Arap Dünyası'nda ise Cemaleddin Afgânî (ö. 1314/1879), Muhammed Abduh (ö. 1323/1905), Reşid Rıza (ö. 1354/1935), Ferîd Vecdî (ö. 1373/1954) ve Ahmet Emîn (ö. 1373/1954) gibi kişiler aynı fikirleri savunuyorlardı. (Çelebi, 2002:190)

Seyyid Ahmed Han, İslam'ın akılla uzlaştığını kabul ederek, Kur'an'ın da aklın ışığında açıklanması gerektiğini savunmuştur. Ona göre kainatta sebep-sonuç prensibi vardır. İlk sebep de Allah'tır. Peygamberin sözlerinin tam anlamıyla korunamadığını söyleyen Ahmed Han, peygamberlerin mucizelerini ve velilerin kerametlerini kabul etmeyen bir tutum sergilemiştir. Mucize ve keramet olarak anlatılagelen olayları tabiat kanunlarıyla tevîl etmeye çalışmıştır. Ona göre miraç fiilen vuku bulmamış, Hz. İbrahim'in parçalanmış kuşları çağırması da rüyadan ibarettir. (Öz, II/72)

Yenilikçi düşünce bakımından aynı çizgide olmalarına rağmen, Afgânî ve Abduh, Ahmed Han'ı fikirlerinden ve özellikle de İngilizlerin sömürgecilik emellerine hizmet ettiğinden dolayı eleştirmişlerdir. (Esen, 2006:209) Burada şunu ifade edelim ki; Ahmed Han'ın Mu'tezil'i düşünce de bile olmayan bazı fikirleri savunması onun XIX. yüzyıldaki batı aklından ne derecede etkilendiğini göstermektedir.

Mu'tezile'nin düşünce yapısının etkisinde olan Emir Ali de İslam'ın aslında bir akıl dini olduğunu, Kur'an'ın daima çağın ve insanların gereklerine göre yorumlanması gerektiğine inanmaktaydı. Emir Ali, çok evliliğin yasaklanması gerektiğini, Müslümanların demokrasiden yana olmaları gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'i de rasyonalist düşünceye karşı olarak suçlar. Şii olan Emir Ali, peygamberden hemen sonra Hz. Ali'nin İslam dinindeki öneminden bahseder. (Ahsan, XI/123)

Yukarıda isimlerini saydığımız âlimler, ilk başlarda buldukları çevrenin etkisiyle olmalıdır ki “Mu'tezile” ismini fazla kullanmadan fikirlerinden istifade ediyorlardı. Fakat ileri zamanlarda artık bu yenilikçi hareketlerin düşünceleri, bir takım tepkilerle beraber kitapların sayfalarında yer almaya başlamıştı. Şiblî (ö. 1332/1914) ve Muhammed İkbâl (ö. 1357/1938) gibi kişiler, bu fikirleri destekler mahiyette eserler yazdılar. (Abduh, 1324) Bunlar rasyonalist bir düşünce sistemini savundukları ve bu bağlamda Mu'tezile'yi kendilerine referans

gösterdikleri için “Mu‘tezile'nin alt kıtadaki temsilcileri” olarak görülmüşlerdir. (Çelebi, 2002:192)

Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında bu düşüncelerin Anadolu'da savunulduğunu görmekteyiz. Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1335/1914) Musa Kazım Efendi (ö. 1338/1920), Abdullatif Harpûti (ö. 1334/1916) ve İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) gibi şahıslar bu fikri destekleyen âlimlerdendirler. Aynı dönemde Türk dünyasında Musa Carullah Bigi (ö. 1369/1943) ve Kırımlı İsmail Gaspıralı (ö. 1914) gibi kişiler de yenilikçi fikirleri savunuyorlardı. (Çelebi, 2002:195)

Yirminci yüzyılın ikinci kısmında etkisini gösteren modernist İslami akımlarda da Mu‘tezile'nin etkisini görmek mümkündür. Özellikle Fazlur Rahman (ö. 1988), Hasan Hanefi, Cabiri, Muhammed Arkoun (ö. 2010), Fatıma Mernissi (ö. 2014) gibi kişiler kendilerini “mu‘tezili” olarak isimlendirmemekle beraber bu ekolün birçok fikirlerini hem kullanmış hem de savunmuşlardır.(Martin, ts.:942)

Fazlur Rahman, Mu‘tezile'nin İslam'a büyük hizmetlerinin olduğunu özellikle Emevî dönemindeki idarenin yaptığı uygulamalara tepki göstererek irade hürriyetini ve akılcılığı savunmalarına vurgu yapmakla beraber, aklı yüceltmelerinde aşırıya gittiklerini belirtir. (Rahman, 2014:149) Bu da, Fazlur Rahman'ın gerektiğinde Mu‘tezile'yi eleştiren gerektiğinde de onların fikirlerinde istifade ettiğini göstermektedir.

Hasan Hanefi'nin yakın dönem itibariyle Abduh'tan, erken dönemde ise Mu‘tezile'den etkilendiği belirtilmekle beraber, tüm ekollerden istifade eden biri olarak tanıtılmaktadır. (Karataş, 2013:239)

Arkoun, nassın yorumlanmasında ve akılcı eleştiri yöntemini uygulamada Mu‘tezile ile bir organik bağ kurmaktadır. Kur'an'ın yaratılmış fikrine karşı çıkan Arkoun, eserlerinde “İslami akıl” (reason) kavramı üzerinde sıkça durmaktadır. Fatıma Mernissi ise Mu‘tezile'yi “akıl ve kişisel görüşün siyasi süreçlere yeniden dahil edilmesini” sağladığından dolayı önemsemektedir. Ayrıca Hasan Hanefi de *Akideden Devrime* isimli eseriyle klasik kelimelerin “modern okumasını” öngörmüştür. Bunlarla aynı düşüncede olmanın yanı sıra kendisini bil fiil Mu‘tezili olarak isimlendiren Harun Nasution (ö. 1998) gibi şahısları da görmek mümkündür. (Martin, ts.:942)

Türkiye'de çağdaş araştırmacılardan bazıları mucizelere “kâinata fizik yasaları dışında gelişen bir olay yaşanmamıştır.” diyerek İslam düşüncesinde görülmeyen farklı bir yorum getirmişlerdir. Fakat özellikle Kur'an'daki kıssalara yaklaşımlarıyla Mu‘tezile'nin yaklaşımları karşılaştırıldığında, bu şahısların yorumları “neo-mu‘tezile”den ziyade batini yorumlara yakınlık arz etmiş oluyor. Mesela Hz. İsa'nın doğumunun doğal yollarla olduğu, bir kadının kendiliğinden hamile kalabileceğini söyleyerek olayı mucizelikten çıkarıyor. Yine bazı meallerde incelenen olay aklileştirmeye çalışılıp; farkında olmadan batınilige kayılmaktadır. (Mesele Enbiya Suresi 21/96. Ayetinin nasıl yorumlandığı ve dipnotta verilen açıklamalara bkz.: İslamoğlu, 2009;575,635.) Bu metot ise Mu‘tezile'de olmayan bir akli çıkarımdır.

Kendilerini “modernist” veya “neo- Mu‘tezile” olarak görenlerin Kur'an'a yaklaşımlarına bakıldığında; Mu‘tezile ile bunlar arasında büyük bir farkın olduğu görülmektedir. Mu‘tezile'yi dinin rasyonel yorumcuları olarak isimlendirirsek bunları “neo-batıniler” olarak isimlendirmek daha doğru olacaktır. Dolayısıyla Mu‘tezile'nin modern dönemdeki bir takım

hareketlere etkisinin olduğunu söylemek mümkün, ancak aralarında organik bir bağın olduğunu söylemek mümkün değildir.

Mu'tezile ve Zeydiyye Ekolü Arasındaki İlişki

Günümüzde, ferdî olarak değil de mezhebî olarak Mu'tezile'nin bazı fikirleri şii bir ekol olan Zeydiyye tarafından da savunulmaktadır. Uluhiyyet ve kader konularında büyük ölçüde Mu'tezile'nin fikirlerinden etkilenmiş ve onları benimsemişlerdir.

Aslında bu iki ekol arasındaki ilişkiyi çok eski tarihlere götürüp Zeyd b. Ali (ö. 126/744)'in Vâsıl b. Atâ'dan ders almasına (Emin, 1936: III/267) dayandıranlar bulunmaktadır. Mu'tezile ile Zeydiyye arasındaki ilişki asırlarca devam etmiştir. İkisinin de akideleri tevhîd ve adâlet üzerine bina edilmiştir. (Kahveci, 2006:35) Zeydiyye'nin Basra ekolünden farklı olarak devam ettiği imamet hakkındaki görüşleri Mu'tezile'nin Bağdat ekolüyle paralellik göstermektedir.

Zeydiyye ile Mu'tezile birbirinden çok etkilenmiştir. Daha sonraları i'tizalî fikirlerin Zeydiyye tarafından savunulduğu da olmuştur. (Watt, 1963:49) Hatta öyle ki araştırmacılar kelâmla alakalı Şiiilerin ve Mu'tezile'nin yazmış olduğu kitapları birbirinden ayıramadıkları olmuştur. Şehristânî bu konuya şöyle değinir: “Zeydiyye, usûlde Mu'tezile'ye tam uymuştur. Mu'tezile'nin önde gelen imamlarını Ehl-i Beyt'in imamlarından daha üstün görmüşlerdir.” (Şehristânî, 2006:140) Bu durum Mu'tezile ile Zeydiyye arasında kuvvetli bir bağın olduğunu göstermektedir.

Malatî, Hz. Ali'yi Peygamberden sonra insanların en faziletlisi olarak kabul ettikleri, efdal dururken mefdûlun imametinin câiz olduğunu savundukları ve sahabileri tekfir etmedikleri için Ca'fer b. Mübeşşir, Ca'fer b. Harb ve el-İskafî'nin de mensubu oldukları Bağdat ekolünü Zeydiyye fırkaları içinde belirtmektedir. (Malatî, 1968:27) Malatî'nin Zeydiyye fırkalarının ismini vermeden dört fırka olduğunu ve dördüncüsünün de Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün olduğunu (Malatî, 1968:34) belirtmesi genelde Mu'tezile'nin, özelde de Bağdat ekolünün Zeydiyye ile büyük bir ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Kaynaklarda Mu'tezile'nin “el-menzile beyne'l-menziyleteyn” prensibinin dışındaki esasların tamamının Zeydiyye tarafından kabul edildiği geçmektedir. (Nevin, 1990:203) Yemen'de bir Zeydî devleti kuran ilk Zeydiyye imamı Yahya b. Hüseyin'in tespit ettiği beş temel prensip; tevhîd, adâlet, va'd ve'l-va'îd, nübüvvet/imamet ve iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamaktan oluşuyordu. (Nevin, 1990:203)

Özellikle Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün imamet fikri ile Şia'nın imamet fikri paralellik göstermektedir. Basra Ekolü, peygamberimizden sonra gelen halifeleri kronolojik sırayla; Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olarak kabul etmişlerdir. Bu sıralamayı aynı zamanda fazilet sırası olarak da alanlar, Basra ekolünden Amr b. Ubeyd, en-Nazzâm ve Câhız gibi âlimlerdir. Bağdat Ekolü ise Hz. Ali'yi ilk sıraya alan bununla beraber diğer halifelerinde halifeliklerini meşru sayan bir izlenim takip etmiştir. Bağdat ekolünden olan Bişr b. el-Mu'temir, Ca'fer b. Mübeşşir, el-Hayyât ve Ebu'l-Kâsım el-Belhî gibi âlimler Hz. Ali'nin Hz. Ebubekir'den daha faziletli olduğuna inanırlar. (Kahveci, 2006:43)

Mu'tezile ile Şia/Zeydiyye arasındaki fikri yakınlıktan olmalıdır ki; son dönemlerde Mu'tezile'nin eserlerini neşretme ve Mu'tezilî bilginleri tanıtmaya konusunda, Şia içerisindeki zeydî grup büyük bir çaba sarf etmektedir.

Sonuç

Son tahlilde Mu'tezile'nin tarihin belli bir döneminde yaşayıp daha sonra silinip gittiğini söylemek mümkün görülmemektedir. Bu gün Mu'tezile mezhebine mensubiyeti bilinen herhangi bir ülke bulunmamaktadır. Fakat bu ekolün görüş ve metodolojisi hem ferdi olarak bazı şahıslar tarafından hem de ekol olarak bazı gruplar tarafından devam ettirilmiştir. Şöyle ki; kanaatimizce Mu'tezile'nin Basra ekolü, düşünceleriyle kısmen Ehl-i Sünnet içerisinde; Bağdat ekolü de kısmen Şîlik içerisinde devam etmektedir. Bunun daha da netleşmesi için şahıslar üzerinde daha ayrıntılı çalışmalar yapılabilir. Bizim çalışmamızda, genel manada günümüzde bu fikirlerin devam ettiğinin tespiti yapılmaktadır. Bu konuda müstakil olarak derinlemesine çalışmalar yapıp literatüre katkıda bulunulabilir.

Bugün Kelâm araştırmacılarımızın, bazı fikirlerine temel kaynak olarak bu ekollerin düşüncelerini almaları ve kabul görmeleri, bu ekolün fikirleriyle yaşadığını göstermektedir. Aradan asırlar geçmesine rağmen; Kelâm ilminde Kâdî Abdülcebbâr'ın *Şerhu usûli'l-hamse*'sinin, Tefsir ilminde Zameşeri'nin *el-Keşşâf*'ının, Usûl ilminde Ebû Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'inin ve benzer eserlerin etkinliği bu ekolün halen fikir hayatımızda devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca bu gün Mu'tezile'ye duyduğu sempatiyi açıkça ifade eden araştırmacıların da olması, düşüncemizi destekler mahiyettedir.

Mu'tezile'yi yeniden günümüze taşımak veya bu ekolü yeniden diriltmek gibi bir gayemizin olmadığını, yalnızca bir tespit yapma gayesiyle bu tebliği hazırladığımızı belirtmek isterim. Ayrıca modern dönemde görülen mu'tezilî eğilimleri homojen bir yapı olarak değerlendirmek de mümkün değildir. Çünkü bu eğilimde olanların da kendi aralarında birçok görüş ayrılıkları bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahsan, A. 2000, "Emir Ali, Seyyid", *DİA*, XI/123-124, İstanbul.
- Akın, M. 2013, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Bozkurt, N. 2002, *Mu'tezilenin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi*, Ankara Okulu Yay., Ankara.
- Cârullâh, Z. 1990, *el-Mu'tezile*, el-Müessesetu'l-Arâbiyyetu li'd-Dirasâti ve'n-neşr, Beyrut.
- Çubukçu, A. 1964, "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", *AÜİFD*, Ankara.
- Çelebi, İ. 2002, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdülcebbâr*, Rağbet Yay., İstanbul.
- Emin, A. 1936, *Duhâ'l-İslâm*, III/267, Beyrut.
- Esen, M. 2006, *Afganî: Kelâmî ve Felsefî Görüşleri*, Araştırma Yay., Ankara.
- İbn Hallikân, Ş. 1948, *Vefayâtu'l-a'yan ve enbâu ebnai'z-zemân*, Kahire.
- İslamoğlu, M. 2009, *Hayat Kitabı Gerekçeli Meal-Tefsiri*, İstanbul.
- İbnu'l-Murtezâ, A. 1430/2009, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Tah. Suzana D. Wilzer, Beyrut.
- Karataş, C. 2013. *Çağdaş İslam Düşünürleri*, Ensar Yay., İstanbul.
- Kahveci, N. 2006, *Mu'tezile ile Şi'a Arasındaki Siyasal Tartışma*, Araştırma Yay., Ankara.

- Kemal, I. 1967, *Mu‘tezilenin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri*, AÜİF Yay., Ankara.
- Malatî Ebu’l-Hüseyin, 1968, *et-Tenbîh ve ‘r-Redd ‘alâ Ehli’l-Ehvâ ve ‘l-Bida’*, Nşr. M. Zâhid Kevserî, Mektebetu’l-meâ‘ârif, Beyrut.
- Richard C. Martin, ts., *Modern ve Postmodern Mutezili Söylem: Fazlur Rahman, Hasan Hanefî, Muahmmmed Arkoun*, Çev. Fatih Mehmet Şekerci.
- Nevin, A. 1990, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz, İz Yay., İstanbul.
- Öz, M. 1989, “Ahmed Han, Seyyid”, *DİA*, II/72-75, İstanbul.
- Rahman, F. 2014, *İslam*, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yay., Ankara.
- Râzî Fahreddin, 1398/1978, *İ‘tikâdatu Fıraki’l-Müslimîn ve ‘l-Müşrikîn*, (el-Mürşidu’l-Emin ile birlikte) Kahire.
- Söylemez, M. 2012, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ankara Okulu Yay., Ankara.
- Şehristânî, A. 2006, *Dinler ve Mezhepler Tarihi* (el-Milel ve’n-Nihâl), Çev. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yay., İzmir.
- Watt, W. M. 1963, “The Political Attitudes of the Mu‘tezilah”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London.
- Yaltkaya, M. Ş. 1930, “Kaderiyye Yahut Mu‘tezile”, *Darulfunun İlahiyat Fak. Mecmuası*, S. 17, İstanbul.